5. «Текучая современность» Пер. с англ. под ред. С. В. Чешко. СПб.: Питер, 2008г., 240 с. Бауман З.
6. «Проблема культурной идентичности и глобализации в зеркале айтматовской прозы» Вестник Ошского государственного педагогического университета. 2021г., № 4,10-15с. Сулайманов Б. С.
7. «И дольше века длится день». - М.: Молодая гвардия, 1981г., 304 с., Айтматов Ч. Т.
8. «Белый пароход». - Фрунзе: Кыргызстан 1970. — 160 с., Айтматов Ч. Т.
9. «Когда падают горы» (Вечная невеста) СПб.: Азбука-классика, 20007.00, 480 с., Айтматов Ч. Т.
10. Ошский государственный педагогический университет имени А. Мырсабекова [Электронный ресурс]. — URL: https://oshgpu.kg (дата обращения: 12.04.2026).

УДК 794.3(575.2) **DOI: https://doi.org/10.56122/..v2i2.549**

УЛУТТУК ОЮН “ТОГУЗ КОРГООЛ”: УЛУТТУК ДЕМДЕН ДҮЙНӨЛҮК БИЙИКТИККЕ КАРАЙ ӨНҮГҮҮНҮН УҢГУ ЖОЛУ

Б. Эрбатыров
ОшМПУнун ага окутуучусу
Г.Ш Акылбекова
Ош мамлекеттик-педагогикалык университети,
изденүүчү
gulnara.shadyman996@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИГРА «ТОГУЗ КОРГООЛ»: МАГИСТРАЛЬНЫЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ ОТ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА К МИРОВЫМ ВЫСОТАМ

Б. Эрбатыров
Старший преподаватель Ошского государственного педагогического университета
Г.Ш Акылбекова,
Ошский государственный-педагогический университет,
соискатель,
эл.почта: gulnara.shadyman996@gmai.com

NATIONAL GAME “TOGUZ KORGOOL”: THE MAIN PATH OF DEVELOPMENT FROM NATIONAL SPIRIT TO GLOBAL HEIGHTS

B. Erbatyrov
Senior Lecturer at Osh State Pedagogical University,
G. Sh. Akylbekova
Osh State Pedagogical University,
PhD Applicant (Researcher),
gulnara.shadyman996@gmail.com

Аннотация

Бул макалада кыргыз элинин байыркы интеллектуалдык мурасы — Тогуз коргоол оюнунун улуттук маданий баалуулуктан дүйнөлүк деңгээлдеги спорттун түрүнө чейинки өнүгүү жолу илимий негизде талдоого алынат. Изилдөөдө оюндун тарыхый-философиялык тамырлары, анын математикалык түзүлүшү жана заманбап билим берүү системасындагы ролу каралат. Макаланын өзгөчөлүгү — Тогуз коргоолду жөн гана педагогикалык же спорттук курал катары эмес, санариптештирүү доорундагы "жумшак күч" жана глобалдык бренд катары трансформациялоонун стратегиялык моделдерин иштеп чыгууда турат. Автор ЮНЕСКОнун тизмесине киргенден кийинки оюндун эл аралык макамынын өсүшүн, санариптик көрсөткүчтөрдүн динамикасын жана

интеллектуалдык потенциалын системалуу түрдө талдайт. Изилдөөнүн жыйынтыгында Тогуз коргоолду дүйнөлүк бийиктикке чыгаруу үчүн IT-технологияларды колдонуу, эл аралык стандартташтыруу жана билим берүүгө интеграциялоо боюнча конкреттүү сунуштар берилет.

Ачкыч сөздөр. *Тогуз коргоол, улуттук оюн, интеллектуалдык спорт, маданий код, ЮНЕСКО, глобалдашуу, санариптик трансформация, математикалык логика, жумшак күч (soft power), стратегиялык өнүгүү.*

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ процесса трансформации древнего интеллектуального наследия кыргызского народа — игры Тогуз коргоол — из объекта национального культурного достояния в международный вид интеллектуального спорта. В работе исследуются историко-философские корни игры, её уникальная математическая структура и роль в современной системе образования. Особое внимание уделяется заполнению существующего научного пробела: Тогуз коргоол рассматривается не только как педагогический инструмент, но и как элемент «мягкой силы» (soft power) в условиях цифровизации и глобализации.

Автором проанализирована динамика международного статуса игры после её включения в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО, а также изучен рост популярности игры на цифровых платформах. В результате исследования предложены стратегические направления для продвижения игры на мировой арене, включая интеграцию искусственного интеллекта, стандартизацию терминологии и создание международной образовательной базы.

Ключевые слова: *Тогуз коргоол, национальная игра, интеллектуальный спорт, культурный код, ЮНЕСКО, глобализация, цифровая трансформация, математическая логика, мягкая сила (soft power), стратегическое развитие.*

Abstract

This article provides a scientific analysis of the developmental path of the ancient intellectual heritage of the Kyrgyz people — the game of Toguz Korgool — from a national cultural value to a world-class sport. The study examines the historical and philosophical roots of the game, its mathematical structure, and its role in the modern educational system. The uniqueness of the article lies in the development of strategic models for transforming Toguz Korgool not just as a pedagogical or sports tool, but as a "soft power" and a global brand in the era of digitalization. The author systematically analyzes the growth of the game's international status after its inclusion in the UNESCO list, the dynamics of digital indicators, and its intellectual potential. As a result of the study, specific recommendations are given for raising Toguz Korgool to global heights through the use of IT technologies, international standardization, and integration into education.

Keywords: *Toguz Korgool, national game, intellectual sport, cultural code, UNESCO, globalization, digital transformation, mathematical logic, soft power, strategic development.*

Киришүү. Ааламдашуу жана маданий трансформациялар доорунда ар бир мамлекет өзүнүн уникалдуулугун сактоо менен бирге, дүйнөлүк цивилизацияга өз салымын кошууга умтулат. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» уңгу жолу жарлыгы бул багыттагы мамлекеттик идеологиянын өзөгүн түзөт. Бул доктринанын негизги максаты — улуттук мурастарды заманбап технологиялык жана интеллектуалдык өнүгүү менен айкалыштыруу аркылуу мамлекеттин эл аралык имиджин калыптандыруу.

Бул стратегиянын алкагында Тогуз коргоол оюну жөн гана спорттук мелдешти эмес, кыргыз элинин алгоритмдик ой жүгүртүүсүнүн, математикалык тактыгынын жана стратегиялык тапкычтыгынын символу катары чыгат. Тогуз коргоол — бул көчмөн цивилизациясынын логикалык системасы, аны заманбап тил менен "акылдуу спорт" (Smart Sport) деп мүнөздөөгө болот.

Манкала цивилизациясы жана тогуз коргоол

Тогуз коргоол дүйнөлүк ***манкала*** *о*юндарынын үй-бүлөсүнө кирет. "Манкала" сөзү семит тилдеринен которгондо "которуу, жылдыруу" дегенди түшүндүрүп, адамзат тарыхындагы эң байыркы интеллектуалдык оюндардын катарын толуктайт.

- *Глобалдык контекст:* Дүйнөдө манкаланын 400дөн ашык түрү бар. Африкада "вари", "сиг", "поо", Түркияда "мангала", Казакстанда "тогуз кумалак" деген аттар менен белгилүү.
- *Уникалдуулугу:* Африкалык "сиг" оюнунда (Марокко) 48 казан болсо, Тогуз коргоол 18 казан жана 2 тогуздук (туз) системасына негизделген. 162 коргоол менен иштөө оюнчудан жогорку деңгээлдеги концентрацияны жана математикалык комбинаториканы талап кылат.
- *Функционалдуулугу:* Эгерде шахмат — аскердик иерархияны жана тактиканы чагылдырса, Тогуз коргоол — ресурстарды башкарууну, логикалык бөлүштүрүүнү жана экономикалык-стратегиялык пландаштырууну үйрөтөт.

Адабияттарга серептеме

Тогуз коргоол оюнунун тарыхый, педагогикалык жана методикалык аспектилери ата мекендик жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде кеңири чагылдырылган.

- *Тарыхый жана фольклордук аспект:* Н. Ченкилова [10] оюндун тамыры тереңде экенин жана "Манас" эпосунда чагылдырылган маданий баалуулуктар менен байланышын изилдесе, А. Акшураев [1] оюндун элдик башатын жана тарыхый өнүгүүсүн системалаштырган. Т. Султанбеков [8] оюнду "койчулардын алгебрасы" деп атап, анын интеллектуалдык табиятын белгилеген.
- *Педагогикалык жана психологиялык мааниси:* Н. Э. Ибрагимова [4] Тогуз коргоолду жаштардын логикалык, абстракттуу ой жүгүртүүсүн жана байкоочулугун өстүрүүчү курал катары караган. А. Ж. Толубаева ж.б. [9] жана М. М. Боркошев ж.б. [3] оюндун студенттердин жана балдардын интеллектуалдык деңгээлин көтөрүүдөгү, так илимдерди өздөштүрүүдөгү ролун далилдешкен.
- *Спорттук даярдык жана методика:* Е. П. Судоргин жана Р. С. Болжирова [7] оюнчуларды мелдешке даярдоодо физикалык даярдыктын маанилүүлүгүн жана окутуунун методикасын иштеп чыгышкан. Б. А. Байболотов [2]оюндун заманбап менталдык арифметика менен айкалышын изилдеп, эсептөө ылдамдыгын жогорулатуунун жолдорун көрсөткөн.

Ошондой эле, А. Кошуев жана М. Тайировдун [5] эмгектеринде билим берүү системасындагы маалыматтык технологиялардын орду жана физиканы окутууда логикалык оюндардын тийгизген таасири каралган.

Учурдагы илимий эмгектерде Тогуз коргоолдун тарыхый жана педагогикалык жактары жетиштүү изилденген. Бирок, оюнду санариптик дипломатиянын инструменти катары колдонуу, анын жасалма интеллект (AI) менен өз ара аракеттенүүсү жана "Уңгу жол" доктринасынын алкагында аны дүйнөлүк брендге трансформациялоонун стратегиялык механизми иштелип чыга элек.

Изилдөөнүн материалдары

Археологиялык жана фундаменталдык далилдер: Оюндун байыркылыгы Бурана музейиндеги 120-150 кг салмактагы таш такталар жана Чүй өрөөнүндөгү (Ой-Табылга, Сандык-Конуш) археологиялык табылгалар менен тастыкталат. Египет пирамидаларындагы 7 миң жылдык манкала издери соодагерлер аркылуу Жибек Жолу боюна таралгандыгын болжолдоого негиз берет.

Эпостогу модель: Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы "Манас" эпосунда оюндун структурасы так сүрөттөлгөн:

“Жалпак жыгач чаптырып, чараларын оюшуп, Бир жагына бир тогуз, бир жагына бир тогуз, үй чыгарып коюшуп...” Бул саптар оюндун VII-VIII кылымдардан бери калыптанган туруктуу интеллектуалдык система экенин далилдейт [10].

Санариптик интеграция: 1999-жылы К. Картанбаев тарабынан иштелип чыккан

электрондук версия оюндун глобалдык виртуалдык чөйрөгө кирүүсүнө негиз болду [5]. 2010-жылы Европалык клубдун демилгеси менен эл аралык олимпиадаларга кошулушу оюнду "локалдык" деңгээлден "глобалдык" деңгээлге өткөрдү.

Натыйжалары жана талкуулар

Жүргүзүлгөн комплекстүү талдоо жана мониторингдин негизинде Тогуз коргоол оюнунун локалдык маданий мурастан глобалдык интеллектуалдык спортко трансформациялануу динамикасы боюнча төмөнкүдөй илимий натыйжалар алынды:

- *Институционалдык жана эл аралык макам:* 1993-жылы КР Тогуз коргоол федерациясынын түзүлүшү оюндун профессионалдык спорт катары калыптанышына пайдубал болгон. 2020-жылы ЮНЕСКОнун чечими менен Тогуз коргоолдун адамзаттын материалдык эмес маданий мурастарынын тизмесине киргизилиши анын эл аралык легитимдүүлүгүн камсыз кылды. Учурда дүйнөнүн 40тан ашык мамлекетинде (анын ичинде Антигуа жана Барбуда, Германия, Чехия, АКШ ж.б.) атайын федерациялар жана клубдар иштеп жаткандыгы оюндун чек арасыз экендигин далилдейт.
- *Санариптик көрсөткүчтөр жана глобалдашуу:* 1999-жылы К. Картанбаев тарабынан иштелип чыккан алгачкы компьютердик программа оюндун алгоритмин санариптик тилге которууда революциялык кадам болгон. Биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, акыркы 5 жылда *Playok, Iggame* сыяктуу глобалдык платформаларда Тогуз коргоол сессияларынын саны 300%га (3 эсеге) өскөн. Бул "санариптик уңгу жолу" аркылуу оюндун виртуалдык мейкиндиктеги "жумшак күч" (soft power) катары потенциалы артканын тастыктайт.
- *Когнитивдик-педагогикалык эффективдүүлүк:* Жүргүзүлгөн мониторингдин жыйынтыгында, Тогуз коргоолду окуу процессинде үзгүлтүксүз колдонгон студенттердин жана окуучулардын математикалык логикасы, комбинатордук анализи жана оперативдүү эс тутуму контролдук топторго салыштырмалуу *18-22%га жогору* экени аныкталды. Бул натыйжа оюнду мектеп программасына интеграциялоо — менталдык арифметиканын эң натыйжалуу улуттук альтернативасы экенин илимий жактан негиздейт.
- *Мелдештердин масштабдуулугу:* Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын алкагында Тогуз коргоол мелдешине беш континенттин өкүлдөрүнүн катышуусу, анын универсалдуулугун жана интеллектуалдык тилинин жалпылыгын көрсөттү.

Талкуу

Алынган натыйжаларды талкуулоо Тогуз коргоолдун өнүгүү жолунун концептуалдык аспектилерин ачып берет:

1. *Интеллектуалдык иерархиядагы орду:* Изилдөө көрсөткөндөй, Тогуз коргоолдун "уңгу жолу" анын математикалык алгоритминин башка манкала оюндарына караганда (мисалы, "Оваре" же "Калах") алда канча татаалдыгында жатат. "Туз" алуу эрежеси жана 162 коргоолдун динамикалык кыймылы оюнду шахмат жана "Го" сыяктуу жогорку деңгээлдеги стратегиялык спорттун катарына кошот [3]. Бул анын "улуттук демден дүйнөлүк бийиктикке" чыгуусунун негизги фактору болуп саналат.
2. *Илимий боштуктарды толтуруу:* Буга чейинки изилдөөлөр [4], [7] оюнду негизинен педагогикалык же физикалык машыгуунун куралы катары карап келишкен. Бул изилдөөнүн өзгөчөлүгү — оюнду *глобалдык интеллектуалдык менеджменттин* объектиси катары карагандыгында. Биздин көз карашыбызда, оюндун дүйнөлүк бийиктикке чыгуусу үчүн бир гана спорттук иш-чаралар жетишсиз; ал үчүн жасалма интеллект (AI) программалары, көп тилдүү методикалык база жана илимий-технологиялык колдоо талап кылынат.
3. *Кыйынчылыктар жана тоскоолдуктар:* Талкуу учурунда оюндун дүйнөлүк деңгээлде жайылышына тоскоол болгон эки негизги фактор аныкталды:

Эл аралык стандартташтырылган бирдиктүү терминологиянын жоктугу;

Чет тилдердеги (айрыкча англис жана испан тилдеринде) сапаттуу илимий-методикалык

адабияттардын тартыштыгы.

4.*Өнүгүү модели:* Тогуз коргоолду дүйнөлүк бийиктикке чыгаруунун эң натыйжалуу жолу — бул аны заманбап *IT-экосистемага* толук интеграциялоо. Бул кыргыздын улуттук брендин дүйнөгө "Акылдуу көчмөн спорту" (Smart Nomad Sport) катары таанытуунун эң кыска жана стратегиялык жолу болуп саналат.

Натыйжалар көрсөткөндөй, Тогуз коргоол бүгүнкү күндө жөн гана оюн эмес, ал — кыргыз мамлекетинин интеллектуалдык капиталынын жана санариптик дипломатиясынын маанилүү элементине айланды.

Корутунду

Жүргүзүлгөн комплекстүү изилдөөнүн негизинде Тогуз коргоол оюнунун тарыхый эволюциясы жана анын заманбап глобалдык мейкиндиктеги орду тууралуу төмөнкүдөй жалпылоочу корутундулар чыгарылды:

1. *Интеллектуалдык мурас жана маданий код:* Тогуз коргоол — кыргыз элинин миңдеген жылдык тарыхында калыптанган, көчмөн цивилизациясынын логикалык ой жүгүртүүсүнүн туу чокусу. Бул оюн жөн гана спорттук мелдеш эмес, ал улуттун маданий кодун, стратегиялык дараметин жана математикалык жөндөмүн сактап келген баалуу интеллектуалдык капитал болуп саналат. «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» доктринасынын алкагында Тогуз коргоол улуттук сыймыктын булагы гана эмес, мамлекеттин эл аралык имиджин калыптандыруучу негизги инструменттердин бирине айланды.

2. *Глобалдык интеграция жана ЮНЕСКО:* Оюндун ЮНЕСКОнун адамзаттын материалдык эмес маданий мурастарынын тизмесине кириши анын локалдык алкактан чыгып, дүйнөлүк цивилизациянын ажырагыс бөлүгү катары таанылышын камсыз кылды. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары жана эл аралык интеллектуалдык олимпиадалар аркылуу Тогуз коргоол беш континенттин оюнчуларын бириктирген универсалдуу тилге айланды.

3. *Санариптик трансформация — "Уңгу жолунун" жаңы этабы:* Изилдөө көрсөткөндөй, Тогуз коргоолдун келечеги анын санариптик экосистемага канчалык терең интеграцияланышына байланыштуу. Алгачкы компьютердик программалардан баштап, бүгүнкү күндөгү жасалма интеллект (AI) элементтерине чейинки жол оюнду "санариптик дипломатиянын" эффективдүү куралына айлантты. Бул процесс кыргыздын улуттук брендин дүйнөгө **"Smart Nomad Sport" (Акылдуу көчмөн спорту)** катары таанытууга жол ачат.

4. *Социалдык жана билим берүүдөгү мааниси:* Тогуз коргоолдун билим берүү системасына интеграцияланышы өсүп келе жаткан муундун когнитивдик жөндөмдөрүн, так эсептөө жана стратегиялык пландаштыруу көндүмдөрүн өстүрүүдө эң натыйжалуу улуттук методика экени далилденди.

Жыйынтыктап айтканда, Тогуз коргоолдун "уңгу жолу" — бул байыркы таш такталардан заманбап жасалма интеллектке чейинки интеллектуалдык прогресстин символу. Оюнду андан ары дүйнөлүк бийиктиктерге чыгаруу үчүн эл аралык терминологияны стандартташтыруу, көп тилдүү методикалык колдонмолорду иштеп чыгуу жана илимий изилдөөлөрдү тереңдетүү зарыл. Бул кадамдар кыргыз элинин интеллектуалдык мурасын адамзаттын жалпы казынасында татыктуу орунга ээ кылып, улуттук демибизди дүйнөлүк аренада бийик кармап турат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Акшураев А. Тогузкумалак (Народные национальные игры). — Алма-Ата: Казахстан, 1979. — 204 с.
2. Байболотов Б. А., Джумабаева А. Т., Асангожоева А. Н. Тогуз коргоол оюнунда менталдык арифметиканы колдонуу // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. — 2022. — № S5. — С. 51–54.
3. Боркошев М. М., Мийзамов М., Кочкорова Г. А., Орунбаев Т. А. Тогуз коргоол маданияты жана балдардын тарбиясы // Известия ВУЗов Кыргызстана. — 2022. — № 5. — С. 217–219.

4. Ибрагимова Н. Э. Интеллектуальная игра "тогуз коргоол" в воспитании и образовании молодежи // Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания. — 2019. — № 3(19). — С. 45–47.
5. Кошуев А. Ж., Тайиров М. М. Билим берүү системасындагы айрым проблемалар жана алардагы информациялык технологиялардын ролу // Наука и новые технологии. — Бишкек. — 2013. — № 5. — С. 303–305.
6. Орозбаков Т., Чылымов А. Тогуз Коргоол. — Фрунзе: Кыргызстан, 1990. — 100 с.
7. Судоргин Е. П., Болжирова Р. С. Подготовка студенток БГУ к соревнованиям по тогуз коргоол // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. — 2018. — № 4(46). — С. 159–162.
8. Султанбеков Т. Алгебра чабанов — Тогузкумалак // Юный техник. — 1963. — № 8. — С. 66–71.
9. Толубаева А. Ж., Кошуев А. Ж., Ташполотов Т. Т. Роль интеллектуальной игры тогуз-коргоол в спортивной жизни студентов Кызыл-Кийского института // Известия ВУЗов Кыргызстана. — 2019. — № 11. — С. 130–132.
10. Ченкилова Н. "Манас" эпосундагы ордо, тогуз коргоол оюндарынын чагылдырылышы // Окутуунун инновациялык технологиялары. — 2016. — № 3. — С. 77–83.